

КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ ОРУС ТИЛИНЕН КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРДҮН ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Дүйнөдө бир да тил өз алдынча башка тилдер менен байланышсыз өнүгө албайт. Сөзсүз бир тил экинчи бир тилге таасирин тийгизип, анын тыбыштык түзүлүшүнөн, лексикалык, грамматикалык структурасынан зарыл керектөөлөрүн алып өнүгүп өзгөрөт. Ошону менен бирге эле сөздүн составын тыбыштык

жана грамматикалык түзүлүшүн тийиштүү түшүнүктөр менен байытып, тилдин байланыш-катнаш пикир алышуу ийкемдүүлүгүн стилдик жактан тактыгын арттырат. Орус тили кыргыз тилине аябагандай зор таасир тийгизген. Азыркы лексикологиядагы орус сөздөрүн илимий жактан изилдөө ишинде алгач-

кы сөз Ю.Яншансинге, Т.И.Хлорекке, И.Н.Бажианага тиешелүү, – деп К.Дыйканов баса белгилеген.

Ю.Яншансин “Заимствование из русского языка в огромной мере обогатили и расширили киргизскую лексику. Накопляясь в ней постоянно, они явились важнейшим фактором в формировании киргизского литературного языка, в создании всех видов терминологии. Семантическое освоение и использование русских слов оказало большое влияние на переселение и использование исконно киргизских слов, на вытяжение устаревших слов или же сужение их значений”, – деп орус тилинин маанисин көрсөткөн. Чындыгында орус тилинен социалисттик курулушка мүнөздүү келген коомдук саясий сөздөр кабыл алынып келсе, азыр өнүккөн илимдердин ар тармагына тиешелүү терминдер басымдуулук кылып баратат. Азыркы учурда жергиликтүү тил менен орус тили катар колдонулушу лексикалык карым-катнашты күчөтүп жатат.

“Орус тилинен кабыл алынган сөздөр кыргыз лексикасын бир кыйла байытты жана кеңейтти. Алар бара-бара топтолуп отуруп кыргыз адабий тилинин курулушуна, терминологиянын баардык түрлөрүн түзүүдө эң маанилүү фактор болду”, – деп И.И.Бажина орус тилинин кыргыз тилине тийгизген лексикалык таасирин белгилейт.

Г.И.Хлорец кыргыз тилиндеги орус сөздүгүнүн тыбыштык жагын изилдеп: “Орус лексикасын кыргыздардын фонетикалык жактан өздөштүрүлүшү орустардын орфоэпиялык жана орфографиялык нормасына жакындоо жагына жылып, ошонун өзү менен кыргыз тилинин фонетикалык системаасын байытып жатканын жогоруда каралып өткөн фактылар көрсөтүп отурат”, – деп орфографиянын таасирине жаңы тыбыштардын кабыл алына тургандыгын түшүндүргөн.

Октябрь революциясынан кийин кыргыз тили орус тилинин эсебинен өз лексикасын байытып, анын артынан фонетикасы акырындап прогресске бара жаткандыгы, басмада белгиленип келе жатат. Тилдеги жаңылыктар ар дайым эскинин жок болушун күтүп турбайт. Эскинин жашап турган кезинде, пайда болуусуна, колдонулушуна жараша кээде активдүү болсо, кээде чыдамкайлык кылып эски менен тең жүрөт.

Турмушта көбүрөөк колдонулган сөздөр нормага айланса, аз колдонулганы эскире баштайт. Мис.: дас-тан-поэма, себет-корзина, алкан-мораль, тил кат-расписка ж.б.

Төл сөздөрдүн маани жагынан бөксөрүп эскиришине чет тилдерден алынган синоним сөздөр себеп болот.

Тилдеги жаңы сөздөр учурдагы түшүнүккө жакын көрүнүп, активдүү колдонула баштаса, төл сөздөр мааниси жагынан төмөндөп эскире баштайт. Ошентип тилдин сөздүк составы, андан соң тилдин фонетикасы тыбыштык жагынан чет тилдик таасирге жараша өзгөрүп отурат. Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилине орус тилине **ф, в, ж, х, п, ү** тыбыштары кирди. Бул тыбыштар мурун кыргыз тилинде жана алфавиттин составында жок болчу. Мурунку араб жана латын алфавитинин составында да булар жок эле. Ошондуктан араб, иран сөздөрүндөгү **ф, х, в** менен айтылган сөздөр кыргыз тилинде **ф-п, х-к, в-б** болуп айтылып, жазылып калды. Мис., **сөз башында** фикир эмес пикир, файда – пайда, ферзент эмес – перзент, **сөз ортосунда** суфра эмес – супра, дефтер – дептер **сөз аягында** таклиф эмес-таклип, тараф-тарап ж.б.

Ал эми **ф** тыбышы сөз башында энчилүү аттарда гана колдонулган. Мисалы: Фарида, Фатима, Фархат ж.б.

Буга чейин **х** тыбышы кыргызча өздөштүрүлүп алынган. Сөз башында хурма эмес- курма, хавар эмес- кабар, сөз ортосунда ихлас эмес- ыклас, нуха-нуска, насыхад – насийкат.

Кээде **х** тыбышы **й** тыбышына өтөт: мехман эмес – мейман, дехкан-дыйкан, сөз аягында нарх эмес – нарк, дозок эмес – тозок, шах – шак.

Азыркы учурда **х** тыбышы сөздөрдө кеңири колдонулууда пахта, тарых, хан, махабат, халил, Хусеин, Гүлхан, Ахмед ж.б.

Революцияга чейин чет элден алынган сөздөр тыбыштын түспөлү жактан эне тилге жакындаштырылса, 1930-жылдардан тартып **в, ф, х** тыбыштарды жазууда белгиленип, кыргыз тилине тааныла баштаган.

Мысалы: база-ваза, буз-вуз, бото-фото, борум-форум, калат-халат, кор-хор, калва-халва, мукаба-мукава, совол-собоул ж.б.

Башка тилдерден, кабыл алуудагы сөздөрдүн тыбыштык өзгөрүүгө учурашы биринчиден, кыргыз тилинде мурда йоттошкон тамгаларды (**я, ю, ё, е**) жана айрым үнсүз тамгалардын (**ц, ч, ф, в**) болгондугу менен экинчиден сөз башында эки үнсүздүн катар келүүсү тилибизге жат көрүнүш болгондугу менен, үчүнчүдөн кыргыз тилинде сингармонизм закону толук сакталып, ал эми башка тилдерде сакталбаганы менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз тилинин фонетикасына мүнөздүү болгон закон ченемдүүлүктүн бир түрү – андагы үндөштүк закону (сингармонизм).

Орус тилинен кыргыз тилине оошуп кирген сөздөр да революцияга чейин ошондой эле совет доорунун алгачкы жылдарында да, кыргыз тилинин үндөштүк законуна баш ийдирилип айтылган: бечет (печать), бопурас (папирос), кемисийе (комиссия) ж.б.

Совет доорунда орус тилинин кыргыз тилине тийгизген таасиринин, күчүнүн натыйжасында өздөштүрүлгөн сөздөрдүн көпчүлүгү азыр кыргыз тилинде сингармонизм законуна көп баш ийбей тыбыштык жагынан орус тилинин орфографиялык нормасына өтө жакындаштырылып айтылат.

Ушунун натыйжасында азыркы учурда кыргыз адабий тилинде да бир эле сөздүн ичинде (бир муундун ичинде да) жоон үндүү менен ичке үндүүнүн, эрин үндүү менен эринсиз үндүүнүн катар келип айтылышы нормага ылайыктуу көрүнүш болуп калды.

Мисалы: пар-тия, ма-ши-на, ко-ми-тет, пио-нер, радио, кар-тош-ка.

Ал эми орус тилинен кабыл алынган сөздөргө мүчө жалгаганда: үндөштүк закону дайыма сакталат: секретарга, кабинеттен, аэродромго ж.б.

Кыргыз тилиндеги дисгармониялык айкалыштардын бардыгын чет сөздөр деп эсептөө керек. Сингармониялык тилдерде бир сөздө эки үндүү катар колдонулбайт.

- **ио** – биология, шпион, радио, стадион

- **еа** – сеанс, океан, реалдуу, реактив,

- **ео** – география, теория, археология, геометрия,

- **иа** – диалект, диагноз, вариант, пианино, диалог, материал, диалектика, олимпиада, филиал, сөз аягында – **ия** – химия, лекция, аудитория, морфология, зоология, станция, материя, партия ж.б.

Жогорудагыдай сөздөрдү кыргызча айтканыбызда эки үндүүнүн ортосунда бир үнсүз кошулуп айтылат. Мис.: театр-тейатыр, пионер-пийонер, теория-теория, диалект-дийалект ж.б.

Орус тилинен кирген сөздөрдүн да кыргыз тилинин сингармониясына туура келгендери да бар:

а-а: парта, стакан, сварка, паста,
ы-а: рычаг, лыжа
о-о: молоко, огород, поход, очко, окно,
и-и: кирпич, визит, линия ж.б.
и-э: эштит, эскиз, эфир.

Ал эми кыргыз тилинде жоон үндүү менен ичке үндүү бир муун ичинде келбейт. Мисалы: орус тилинде төмөнкүдөй: балет, вино, вилка, кино, прибор, диспут, минус, сатира, сатин, ужин, туфли, веранда, секунд, адрес, арест, катер ж.б.

Мындай мисалдардан орус тилинде сингормониянын жок экендигин байкаса болот.

Октябрь революциясына чейин кыргыз тилинде сөз башында эмес эки-үч үнсүз тыбыштын катар айтылышы мүнөздүү болгон эмес, ошондуктан 1920-жылдын баш жагында үнсүз тыбыштар катар өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинде тыбыштык жагынан бузулуп айтылган (протеза).

Мисалы: метир (метр), пункт (пункт) же үндүү тыбыш ал сөздүн аягына кошулуп айтылган (эпитеза), акты (акт), отпуске (отпуск), факты (факт) же сөздүн аягындагы бир үнсүз түшүрүлүп айтылган: обус (область), агус (август) ж.б.

Жалпысынан сөздүн башында эки, үч үнсүз тыбыш катар келүүгө жол берилди. Мисалы: трактор, станция, план, столовая, приговор, квитанция, трамвай ж.б.

Орус тилинде кош үнсүз катышкан сөздөрдүн саны көп буларды өзгөртпөй жазабыз:

- **мм:** сумма, программа, гамма, диаграмма,
- **нн:** тонна, ванна, антенна, теннис,
- **лл:** баллада, коллекция, баллон, коллектив, аллея,
- **рр:** перрон, корректор, баррикада,
- **тт:** аттестация, оттенок,
- **кк:** аккуратно, акклиматизация, аккомпанемент, аккардеон, аккумулятор.

Сөзгө мүчө айкашканда кош үнсүздүн бири орус тилинде да кыскартылат, мисалы: колонна-колонизм, кристалл-красальный.

Мындай маселе боюнча орус тилинде кош үнсүздү сактоо же сактабоо жөнүндө катуу талкуу болуп сөз аягында келген кош үнсүздүн бири дайыма кыскартып жазуу керектиги А.И.Ефримов тарабынан колдоого алынган.

Революциядан кийин сөздөр мурдагындай фонетикалык жактан өздөштүрүлбөстөн орус тилинде кандай айтылып, кандай жазылса дал ошондой калыбында кабыл алынды. Буга жазуу жүзүндө кабыл алынган элдин аң-сезими, интеллектуалы өнүгүп, илимий-технанын ар кандай тармактарынын маалыматтуу болушу өбөлгө түздү, ошондой эле орус алфавитине өтүү, орус жана ал аркылуу башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдү жазууда эч кандай кыйынчылыкты туудурбай калды.

Тилдин фонологиялык системасы кылымдар бою калыптангандыктан азыркы убакта өтө туруктуу келет. Ошондуктан орус тилинен кабыл алынган сөздөр ассимиляцияга баш ийип, кыргыз тилинин лексикасына кирүү менен пикир алышууда бирдей кызмат аткарат.

Кыргыз эли Россиянын составына кошулгандан баштап элдин турмушунда орчундуу өзгөрүүлөр болуу менен бирге эки элдин күндөлүк турмушта болгон байланыш – катнашынын натыйжасында эл арасында мурда белгисиз болгон бир топ өндүрүш куралдары, кийим – кечелер, башкарууга байланыштуу сөздөр, тамак-аштын түрлөрүн түшүндүргөн жана башка сөздөр тарай баштаган. Ал эми отурукташып

жашоонун натыйжасында жалаң гана мал чарбачылык менен эмес, дыйканчылык менен да кесип кылууга бет алышкан. Кыргыздар дыйканчылык ишине керектүү болгон бир топ куралдарды пайдаланышып, алардын аттарын заты менен кошо өздөштүрүп алышкан. Алсак, колдонууга берген бул куралдар мурда кыргызда жок болгондуктан, алар өздөрүнүн даяр атоолору менен бирге кабыл алынган. Мурда жерди буурусу менен айдашкан, кийин орустар колдонгон сокону \ соха\ колдонушуп, ага байланыштуу камыт \ хамут \ , дого\дуга\, божу\ можу, вожжи \ жана башка буюмдары менен бирге алардын атоолору да кыргыз тилине кабыл алынган. Ал мезгилде кыргыз жеринде темир жол катнашы болбогондуктан, ар кайсы жерде пикеттер салынып почта ташыган дрожжалар катташчу. Мына ушунун негизинде тилде да **бекет, бекетчи, бошто, трашманке** деген сөздөр колдонууга кирди.

Россиядан кыргыз жерине купецтер келишип, кыргыздардан мал, тери, жүн баалуу айбандардын терилерин жана башкаларды сатып алуу менен өздөрү кыргыздарга кездеме, тамак-аш, үй буюмдарын сатып турушкан. Мына ушуга байланыштуу алардын **момпосуй, кемпут, бологной, тырайке, колустенке, чыстырнай, баркыт, кырым, сөлкөбай, көлөш, жарманке, чырбан, көпөс** ж.б. сыяктуу атоолору тилге сиңип күндөлүк турмушта кеңири колдонула баштады. Кыргыз тилине бул өндүү көп сандаган орус сөздөрүнөн оошуп кире башташы кандайдыр бир зордоо жолу менен эмес, адамдардын өз ара катнаш процессинде пайда болгон зарылчылыктардын негизинде келип чыккан. Бир тилден экинчи тилге сөз өздөштүрүү белгилүү бир элдин \ улуттун\ башка тектеш же тектеш эмес элдер менен болгон экономикалык жана маданий байланыштарынын натыйжасы болуп эсептелет. Элдин экономикасынын, маданиятынын жана илимий деңгээлинин өсүшү менен анын улуттук тилинин лексикалык составы да байып жаңы сөздөр менен толукталып турат.

Бир тилден экинчи тилге сөз өздөштүрүү процесси эч качан бир жактуу болбойт. Экономика жагынан бай, маданияты жагынан өскөн улуттун тили коңшулаш тилдерге таасирин тийгизип, ал тилдин лексикасынын байышына булак болсо, ошол тилдин өзү да өзүндө жок нерселерди атоодо экинчи элдин лексикалык байланышына пайдаланып турат.

Октябрь революциясына чейин кыргыз тилинин сөздүк составына кирген сөздөр андан кийин кыргыз элинин экономикасынын, техника жана маданиятынын өскөн мезгилдеги кабыл алынган сөздөр сан жагынан аздык кылат. Себеби ал кезде кыргыздын өз эне тилинде басмасы болбогондуктан орус сөздөрүнүн кыргыз лексикасына кириши ооз эки байланыш аркылуу гана мүмкүн болгон. Натыйжада дыйканчылыкка, мал чарбачылыгына, башкаруу иштерине, күндөлүк оокат – тиричиликке байланыштуу гана сөздөр саналуу оошуп кирип, кыргыз лексикасын белгилүү өлчөмдө байыткан.

Октябрь революциясынын натыйжасында кыргыз элинин жетишкен эң чоң тарыхый ийгиликтеринин бири – анын улуттук жазма адабий тилинин пайда болушу, ал тилде мектептерде, жогорку окуу жайларында окутуу иштеринин жолго коюлушу, басма иштеринин уюштурулушу, көркөм адабияттын жана искусствонун жаңы формаларынын түзүлүшү болуп саналат. Кыргыз эли менен орус элинин кыргыз саясий, маданий, экономикалык байланыштарынын, тилдин карым – катыштарынын натыйжасында эне тилибиздин лекси-

касы орус тилинен кирген бир топ жаңы түшүнүктөр менен толуктала башталды.

Орус тилинин өзүнөн жана ал аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр кыргыз тилинин сөздүк составынан туруктуу орун алып, коомдун мүчөлөрүнүн күндөлүк турмушунда төл сөздөрдөй эле ролду, муктаждыктарды канааттандыра баштаган. Өздөштүрүлгөн сөздөр мурдагыдай турмуштун кээ бир тармактарына тиешелүү болбостон, илим – техниканын, маданияттын, коомдук экономиканын бардык тармактарына тиешелүү.

Октябрь революциясынан кийин орус тилинен кирген сөздөрдүн негизинде кыргыз элинде пайдаланылбаган жаңы түшүнүктөр денотативдик атоо зарылчылыгына байланыштуу лексикалык базаны байытты. Албетте, мындай учурда сөз жасоонун улуттук үлгүлөрү да активдешти: колхозчу, стахановчу, тракторчу, жогорку совет, чарбалык план, стахановдук

киймыл, медициналык жардам, партиялуулук, индустриялаштыруу, коллективдештирүү, революционер, принциптүү маселе, пролетардык интернационализм ж.б.

Адабияттар

1. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. – Ф., 1980, 11-56-бет.
2. Яншансин Ю. Социалисттик Улуу Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилинин лексикалык өсүшү. – Ф., 1953, 13-бет.
3. Бажина И.Н. Русская лексика в современном литературном киргизском языке. (АКД) – Ф., 13-бет.
4. Хлорец Г.И. Фонетическое освоение русской лексики в кыргызском языке. – Ф., 1953, 16-бет.
5. Абдулдаев Э. Совет бийлигинин жылдарында кыргыз лексикасынын байышы жөнүндө. – Ф., 1954, бас. 1.45-бет.
6. Дыйканов К. Кыргыз тилиндеги үндүүлөр. – Ф., 1959. 60-бет.
7. Яншансин Ю. Аталган эмгекте. – 19 - бет.